UGC Approved Journal
Sr. No. 64310

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 2.143

Current Global Reviewer

International Research Journal Registered & Recognized Higher Education For All Subjects & All Languages

Editor in Chief

Mr.Arun B. Godam

www.rjou

19	Ancient Indian costume in the period of Mauryas and Sungas (321 - 72 B C)	Mrs Rekha [illegible]	70
20	Twentieth-century English literature An Overview	More J. G.	73
21	"Evaluative Study of contaminated soil and Bioremediation Treatment in Marathwada"	Dr Sanjay Kale	76
22	[illegible]	[illegible]	79
23	साहित्य और इतिहास भूषण के काव्य के विशेष सन्दर्भ में	[illegible]	84
24	सामाजिक सरोकारिता को निबाहती राजन स्वामी की ग़ज़ल	[illegible]	86
25	हिंदी ग़ज़लों में आतंकवाद की भयावहता	[illegible]	90
26	विषय : साहित्य समाज और हिंदी सिनेमा : एक चिंतन	प्रा डॉ एम ए येल्लूरे	93
27	बौद्ध दर्शन और असंगघोष की कविता	डॉ.संजय जाधव , प्रा.ढवळे मुंजाभाऊ	96
28	धारा ३७० : एक समीक्षात्मक अध्ययन	साईनाथ इस्तारी वाघमारे	101
29	कौटिल्याचे आर्थिक विचार	डॉ.गोविंद राजाराम परडे	105
30	राष्ट्रीय एकता में शिक्षा का योगदान	डॉ. प्रविण कांबळे	107
31	इक्कीसवी सदी में दलित आन्दोलन	प्रा.डॉ.सौ.मंगला श्री. कच्छवे	109
32	सर्वेश्वरदयाल सक्सेन कष्त 'लडाई' नाटक की प्रासंगिकता	प्रा.डॉ.संजय जाधव	111
33	"मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक सांख्यिकीय विश्लेषण"	डॉ.नंदकिशोर मुळे	117
34	"मराठवाड्यातील भूमिहीन शेतमजुर : एक सांख्यिकीय विश्लेषण"	शिंदे भगवान	121

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Issue IX Vol II , May. To Oct. 2017 | Sr. No. 64310 | Impact Factor : 2.143

वातापीचे चालुक्य घराणे

प्रा. डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे
(असो. प्रोफेसर) एस.पी. कॉलेज, पुणे.

(22)

प्राचीन भारतात सामर्थ्य संपन्न, बलाढ्य व समृध्द अशी राज्ये अस्तित्वात आली. अशा साम्राज्यात चालुक्य घराण्याचाही समावेश करावा लागेल. उत्तर भारतात वर्धन घराण्यातील सम्राट हर्षवर्धन राज्यकारभार करीत होता, त्याच वेळेस दक्षिण भारतात चालुक्य घराण्याच्या रूपाने प्रभावी राजवंश उदयास आला. दक्षिण भारतातील या चालुक्य घराण्याची राजधानी वातापी (बदामी) असून या राजघराण्याने जवळजवळ २०० वर्षे राज्यकारभार केल्याचे दिसून येते. इ.स. ६ व्या शतकापासून ते आठव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत हे घराणे सत्तारूढ होते. चालुक्य घराण्याच्या दोन शाखा इतिहासात आढळून येतात. वातापी (बदामी) येथील शाखेला पूर्वकालीन चालुक्य घराणे तर कल्याणी येथील चालुक्य घराण्याला उत्तरकालीन चालुक्य घराणे म्हणून इतिहासात ओळख आहे. या दोन घराण्यांपैकी पूर्वकालीन वातापी (बदामी) येथील चालुक्य घराण्याने साम्राज्यनिर्मितीबरोबरच स्थापत्य कलेच्या क्षेत्रात महनीय कार्य केले आहे. ऐहोळ शिलालेख, मिरज ताम्रपट, येऊरचा शिलालेख, बदामीचा शिलालेख, बिल्हणचा 'विक्रमांक देव चरित' हा काव्यसंग्रह व चिनी प्रवासी ह्युएनत्संगच्या प्रवासवर्णनावरून वातापीच्या चालुक्य घराण्याची माहिती मिळते. या उपलब्ध माहितीवरून चालुक्य घराण्याचा सुसंघटित इतिहास लिहिणे शक्य झालेले आहे.

पूर्वेतिहास –

'चालुक्य' या राजवंशाच्या उत्पत्तीबद्दल एक काल्पनिक कथा तत्कालीन कवी बिल्हण याने आपल्या 'विक्रमांकदेवचरित' या काव्यात सांगितलेली आहे. ब्रह्मदेव एके दिवशी संध्याकाळी इंद्राशी गप्पा गोष्टी करीत असताना त्यांनी आपली ओंजळ पाण्याने भरून त्याकडे एक कटाक्ष टाकला असता त्यातून एक धष्टपुष्ट योध्दा बाहेर आला, तो योध्दा म्हणजे चालुक्य वंशाचा मुळ पुरूष होय. ओंजळीला त्याकाळी 'चुळूक' असे म्हणत. चुळूक शब्दापासून चालुक्य हा शब्दप्रयोग प्रचलित झाल्याचे कवी बिल्हणच्या काल्पनिक काव्यातून समजते.[१] वातापीच्या चालुक्यांच्या कोरीव लेखातील वंशावळीनुसार या वंशातील पहिला ऐतिहासीक पुरूष जयसिंह असून त्याच्या राजकीय जीवनाविषयी फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. या जयसिंहाने राष्ट्रकूट इंद्र याचा पराभव करून दक्षिण गुजरात व खानदेश भाग जिंकून घेतला.[२] जयसिंह हा लढावू व्यक्तिमत्वाचा होता. जयसिंहानंतर त्याचा मुलगा रणराग सत्तेवर आला.त्यानेही आपल्या वडीलाच्या धाडसी धोरणाचाच पाठपुरावा केला.

१. पहिला पुलकेशी– (इ.स. ५३५–५६६)

रणरागच्या मृत्युनंतर पुलकेशी पहिला सत्तेवर आला. पहिला पुलकेशी यास बदामीच्या चालुक्य वंशाचा खरा संस्थापक मानले जाते. त्याने दक्षिण महाराष्ट्र व कर्नाटक हा प्रदेश म्हैसूरच्या दिशेने वाटचाल करणाऱ्या मानपूरचे राष्ट्रकूट व कदंब यांच्याकडून जिंकून घेतला. पहिला पुलकेशी यास बदामीच्या चालुक्य वंशाचा खरा संस्थापक मानले जाते. याने दानधर्म व अनेक यज्ञ केले. तसेच वापाती येथे तटबंदीयुक्त

[illegible] इमारती करून तिथे राजधानी स्थापन केली.' वातापी पेठे (बदामी) [illegible] असून तीच आपली राजधानी बनविली. [illegible] या राजवंशाला वातापीचे चालुक्य (बदामीचे चालुक्य) असे संबोधण्यात आले. पहिल्या पुलकेशीच्या मृत्यूनंतर ज्येष्ठ पुत्र कीर्तिवर्मन पहिला हा राजपदावर विराजमान झाला.

२. **पहिला कीर्तिवर्मन– (इ.स. ५६६–५९७)**

पहिला कीर्तिवर्मन हा पहिल्या पुलकेशीचा ज्येष्ठ पुत्र असून तो [illegible] राजा होय. सत्तेवर येताच त्याने बनवासीचे कदंब, कोकणचे मौर्य आणि [illegible] मधील नलवंशीय राजांचा निश्चय पराभव केल्याचा उल्लेख कीर्तिवर्मनच्या उत्तराधिकाऱ्याच्या कोरीव लेखात आहे.[४] अर्थात नलाचे राज्य नेमके कुठे होते याविषयी संशोधकात मतभेद आहेत. काहींच्या मते आंध्र–कर्नाटकच्या सरहद्दीवरील बेल्लारी–कर्नुल प्रदेशात ते असावे.[५] आपल्या ३० वर्षांच्या कारकिर्दीत उत्तम राज्यकारभाराबरोबरच विष्णुभक्त असल्याचा उल्लेख मिळतो. विद्या व कलांचा आश्रयदाता म्हणूनही पहिल्या कीर्तिवर्मनची ओळख आहे. त्याला पुलकेशी आणि विष्णुवर्धन ही दोन मुले होती. कीर्तिवर्मनचा मृत्यु झाला त्यावेळी ही मुले लहान असल्याने कीर्तिवर्मनचा लहान बंधू मंगलेश याला गादीवर बसवण्यात आले.

३. **मंगलेश– (इ.स. ५९७–६१०)**

कीर्तिवर्मन नंतर त्याची मुले अज्ञान असल्यामुळे त्याचा भाऊ मंगलेश राजगादीवर आला. तो शूर होता. त्याने पूर्व व पश्चिम समुद्रापर्यंत मोहिमा काढल्या. चेदी देशावर आक्रमण करून कलचुरी राजाचा पराभव केला.हा भगवान विष्णुभक्त असून त्याने बदामीच्या डोंगरात मोठे मंदिर निर्माण करून त्यात विष्णूच्या भव्य मुर्तीची प्रतिष्ठापना केल्याचे उल्लेख मिळतो.[६] मंगलेशने आपल्या मुलास गादीवर बसविण्याचा प्रयत्न केल्याने पुतण्या पुलकेशी बरोबर संघर्ष उद्भवला. काका व पुतण्याच्या संघर्षात मंगलेशचा पराभव झाला.

४. **पुलकेशी दुसरा–(इ.स. ६१०–६४२)**

कीर्तिवर्मनचा मुलगा व चालुक्य घराण्यातील सर्वश्रेष्ठ सम्राट अशी पुलकेशी दुसऱ्याची ओळख आहे. आपल्या चुलत्यास ठार करून सत्ता मिळविल्यानंतर 'सत्याश्रय श्रीपृथ्वीवल्लभ महाराज' अशी पदवी धारण करून त्याने राज्यकारभारास सुरूवात केली. दक्षिणेस कावेरीपासून उत्तरेस गोदावरीपर्यंत प्रदेश आपल्या सत्तेखाली आणला. या काळात पश्चिम किनारपट्टीवर पुरी येथे मौर्यांची राजवट होती. ठोसर एच.एस. यांच्या मते पुरी म्हणजे मुंबई बेटाजवळील एलिफंटा बेट होय.[७] दुसरा पुलकेशी याने पृथ्वीकांसह लष्करी मोहिम काढून पुरीला चारही बाजूने वेढा घातल्याचे ऐहोळ लेखात नमूद केले आहे. पुरी जिंकून कोकणातील मौर्य राजवटीचा त्याने शेवट केला. या पुष्टावरून चालुक्याच्या आरमारी प्रगतीची कल्पना येते. दुसऱ्या पुलकेशीने सम्राट हर्षवर्धनचा पराभव केला. त्यानंतर त्याने 'परमेश्वर' हे बिरूद लावले. या दरम्यानच्या काळात प्रसिध्द चिनी प्रवाशी हयु–एन–त्संग भारतात येवून गेला. त्याने आपल्या प्रवासवर्णनात महाराष्ट्राचा राजा म्हणून दुसरा पुलकेशीचे वर्णन केले आहे. त्याने इराणच्या खुस्रौ नावाच्या शहाशी राजनैतिक संबंध जोडले होते. अजंठाच्या गुहा क्र. १ मध्ये एका चित्रात तो आपल्या दरबारात इराणच्या राजदूताचे स्वागत करीत असल्याचे दाखविले आहे असे काही इतिहासतज्ञ मानतात.

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Half Yearly | Issue IX Vol II , May. To Oct. 2017 | UGC Approved Sr. No. 64310 | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 2.143

चालुक्य–पल्लव संघर्ष

पुलकेशी पहिला याने राज्यविस्ताराच्या दृष्टिकोनातून तामिळनाडू प्रदेशातील पल्लव वंशावर इ.स.६४२ मध्ये आक्रमण केले. दोघांमधील संघर्ष बरेच महिने चालू होता. झालेल्या युध्दात पल्लव राजा महेंद्र वर्मनला 'उल्लालूर' येथे पराभव झाला. परंतु हा विजय अल्पजीवी ठरला. महेंद्र वर्मनच्या निधनानंतर त्याचा पराक्रमी मुलगा नरसिंह वर्मन पल्लवांचा राजा झाला. इ.स. ६४२ मध्ये नरसिंह वर्मन याने चालुक्यांच्या बदामी राजधानीवर स्वारी केली. पल्लव राजा नरसिंह वर्मन कडून बेसावध अवस्थेत पुलकेशीला पकडले जाऊन ठार करण्यात आले. या विजयाचे प्रतीक म्हणून नरसिंह वर्मन याने स्वतःला 'वातापी कोंडा' हे बिरूद धारण केले व वातापी येथील शिलेवर आपल्या राजाज्ञेचा शिलालेख कोरला.[९] पुलकेशी पहिला हा थोर विजेता, राजनितिज्ञ, उत्तम प्रशासक व प्रजाहितदक्ष सम्राट म्हणून ओळखला जातो.

५. **विक्रमादित्य प्रथम– (इ.स. ६५५–६८१)**

दुसऱ्या पुलकेशीला ४ मुले होती. त्यांची नावे आदित्यवर्मन, चंद्रादित्य, विक्रमादित्य, आणि जयसिंह अशी होती. वातापीवर जवळजवळ १२ वर्षे पल्लवांची सत्ता होती. दुसऱ्या पुलकेशीच्या विक्रमादित्याने सैन्याची जमवाजमव करून इ.स. ६५५ मध्ये पल्लव राजा परमेश्वर वर्मनवर स्वारी करून शरण येण्यास भाग पाडले. व चालुक्याचे दास्यत्व मान्य केले. चालुक्य वंशातील शेवटचा महान सम्राट म्हणून विक्रमादित्य प्रथमला ओळखले जाते. त्याचा इ.स. ६८१ मध्ये मृत्यु झाला. पुढे या घराण्यावर विनयादित्य, विजयादित्य, विक्रमादित्य दुसरा यांनी राज्यकारभार केल्याचे आढळते. विक्रमादित्याचा मुलगा कीर्तीवर्मा दुसरा (इ.स. ७४५.७५३) हा शेवटचा सम्राट असून राष्ट्रकूट वंशातील दंतिदुर्गने त्याचा पराभव करून दक्षिण भारतात राष्ट्रकूट वंशाची स्थापना केली.

चालुक्य कालीन सामाजिक व धार्मिक जीवन–

चालुक्यकालीन सामाजिक जीवनामध्ये बरेच बदल झाल्याचे दिसून येते. या कालखंडात जातिसंस्थेची मुळे दृढमूल झाली होती. जाती अंतर्गतच विवाह करण्याचे बंधन काटेकोरपणे पाळत असावेत. या जातीप्रधान समाजाचे नेतृत्व ब्राह्मण वर्गाकडे असून स्पृश्य–अस्पृश्य भेद वाढल्याचे दिसून येते.[१०]

चालुक्य राजे शैव किंवा वैष्णवपंथाचे होते. राजे विष्णूभक्त असले तरी त्यांनी धार्मिक बाबतीत कोणावरही जबरदस्ती केल्याचे दिसत नाही. त्यांचा धार्मिक दृष्टीकोण उदार असल्याचा दिसून येतो. साम्राज्यातील अनेक जैनमंदिरांना त्यांनी देणग्या दिल्या आहेत. चालुक्य सम्राट वैदिक यज्ञयाग करीत असल्याचे आढळते. बौध्द धर्माकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन सहानुभूतीचा व सहिष्णुतावादी आढळतो.

चालुक्यकालीन वाङ:मय कला व स्थापत्य–

चालुक्य वंशाची ख्याती राजकीय पराक्रमापेक्षाही सांस्कृतिक कामगिरीमुळे अधिक झाली आहे. साहित्य आणि ललित कला यांना चालुक्य काळात खूपच प्रोत्साहन लाभले. नृत्य, संगीत, चित्र, शिल्प कला, वास्तुकला, तसचे संस्कृत, प्राकृत, कन्नड या भाषांतील काव्य, विविध शास्त्रग्रंथ इत्यादी क्षेत्रात या कालखंडात भरीव प्रगती झाल्याचे दिसून येते. राणी विजय भट्टारिका ही एक प्रसिध्द कवी होती. 'दशावतार' नावाचा व्याकरणशास्त्रावरील ग्रंथ या काळातच रचला गेला. भरताच्या नाट्यशास्त्रावर अचलद

याने काही रचना या काळी केली होती. श्रीवरदेव नावाच्या कन्नड साहित्यिकाने 'चूडामणी' नावाचा ग्रंथ रचला तर बिल्हणासारखा कवी चालुक्यांच्या आश्रयाला असून 'विक्रमांकदेवचरित' हा काव्यसंग्रह त्याने रचल्याचे आढळते.[११] दशावतारांचा रचनाकार दुर्विनीत हा गंगराजा दुसऱ्या पुलकेशीचा सासरा होता.

चालुक्यांच्या कालखंडात बदामी येथे तीन हिंदू व एक जैन अशा एकूण चार गुहा इ.स.५५० ते ६४२ या कालखंडात खोदल्या गेल्या. येथील शिल्प कला गुप्त शिल्प शैलीशी मिळती जुळती आहे. महाकूट, बदामी, पट्टदक्कल व ऐहोळी या ठिकाणी सुंदर मंदिरांची उभारणी चालुक्याच्या कारकीर्दितच करण्यात आली.[१२] पट्टदक्कल येथे संगमेश्वर, विरूपाक्ष व पापनाथ ही मंदिरे, बदामी येथील मलेगिट्टी शिवालय आणि ऐहोळमधील मेगुटी मंदिराचे शिल्पकाम असामान्य आहे. द्रविड व नागरशैलीचा प्रभाव या मंदिर स्थापत्यावर दिसून येतो. नक्षीदार उंच शिखरे, गोल गुळगुळीत स्तंभ, घुमटाकृती छते, सुरेख मूर्ती व सुंदर भिंती ही या शैलीची वैशिष्ट्ये आहेत.

समारोप –

उत्तर भारतामध्ये सम्राट हर्षवर्धन राज्यकारभार करीत असताना दक्षिण भारतामध्ये त्याला टक्कर देवू शकणारे राजघराणे वातापीच्या चालुक्यांच्या रूपाने उत्पन्न झाले. दक्षिणमधील वातापीच्या (कर्नाटकात) या राजघराण्याने सुमारे २०० वर्षे राज्यकारभार केल्याचे दिसते. पहिला पुलकेशी हा घराण्यातील पराक्रमी राजा असून या राजघराण्याच्या सीमा वृध्दींगत करण्याचे काम पहिला कीर्तिवर्मा याने केले. वातापी (बदामी) ही या घराण्याची राजधानी असून पुढे वातापीचे चालुक्य किंवा बदामीचे चालुक्य अशी या घराण्याची ओळख झाली. योगायोग असा की ज्याच्या कारकीर्दीत या घराण्याची भरभराट झाली त्याचे नाव किर्तीवर्मा (पहिला) असे होते तर ज्याच्या कारकीर्दित साम्राज्य लयास गेले त्याचे नावही कीर्तिवर्माच (दुसरा) होते. चालुक्य राजे हिंदू धर्माभिमानी होते. राज्यात धर्माच्या बाबतीत जनतेवर अन्याय केल्याचे आढळून येत नाही. चालुक्यांनी साम्राज्यनिर्मितीबरोबरच वाङ्मय, कला व स्थापत्याच्या क्षेत्रातही महनीय कार्य केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :५

१. डॉ. अनिल सिंगारे, डॉ. ओम शिवा लिगाडे–दक्षिण भारताचा इतिहास, अरूणा प्रकाशन,
लातूर, प्रथमावृत्ती. ९ ऑगस्ट २०१३, पृ.क. ८८

२. डॉ. जी.एस. महाडीक– प्राचीन महाराष्ट्रातील कला, आधार पब्लिकेशन, अमरावती,
प्रथमावृत्ती १ एप्रिल २०१२, पृ.क. १५

३. नागराजराव एम.एस. (संपा.)– दि चालुक्याज ऑफ बदामी, सन :१९७८, पृ.क. ४४

४. डॉ. अरूणचंद्र शं.पाठक– इतिहास : प्राचिन काळ (खंड१), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर,
दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, द्वितीय आवृत्ती:२०१०, पृ.क. ३०५

५. मजुमदार आर.सी. (संपा.)– दि क्लासिकल एज, भारतीय विद्या भवन, बॉम्बे,

सन १९७०, पृ.क. १९०
६. पूर्वोक्त– डॉ. अनिल सिंगारे, डॉ. ओमशिवा लिगाडे, पृ.क. ९०
७. ठोमर एन.एस. – जर्नल ऑफ दि एलफिन्स्टन कॉलेज ग्याफ अॅकेडमी सन–१९८९.
पृ.क. ४९ ते ५४
८. प्रा.पी.जी. जोशी– प्राचीन भारत, अभय प्रकाशन नांदेड, सन–२००८ पृ.क.१७
९. रमेश के.व्ही. – चालुक्य ऑफ वातापी, आगमकला प्रकाशन, दिल्ली,
सन १९८४ पृ.क.१२
१०. गेडे एस.एस. कुलकर्णी बी.डी. – प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, सेठ
पब्लिकेशन्स, गिरगांव मुंबई, पहिली आवृत्ती–जून १९९४ पृ.क. १३६
११. प्रा. श्री. ह. शहाणे – भारतीय कलेचा इतिहास, गंगल पब्लिकेशन, मुंबई पृ.क. १०३
१२. डॉ. गो.ब. देगलूरकर – प्राचीन भारत, इतिहास आणि संस्कृती, अपरांत प्रकाशन पुणे.
सन–सप्टेंबर २०१५, पृ.क. २७८

PRINCIPAL
S.P.Mahavidyalaya,Bhoom
Dist.Osmanabad